

Summary

For the last two decades pragmalinguistics and psycholinguistics have been marked by constantly growing interest towards the study of different types of speech activity, one of which is speech act of teasing, which can be direct and indirect. The article researches into different types of pragmatic transposition of the indirect speech act of teasing with double intention: to tease the addressee and to get the intended reaction from the addressee. The reasons of the use of pragmatic transposition in daily communication are also considered.

Keywords: addressee, adresseur, communicative intention, double intention, illocution, indirect speech act, pragmatic transposition, speech act, teasing.

УДК 811.161.2

Купіна І. О.,

викладач,

Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

irinakupina@ya.ru.

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНА ГРУПА ЯК СТРУКТУРНА ОДИНИЦЯ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ

Відображення національно-культурної специфіки народу в мовних одиницях привертає увагу багатьох дослідників. Особливості історичного розвитку країни, її природні умови, географічне розташування, економіка, суспільний устрій, побут, звичаї, традиції особливо яскраво виявляються у фразеології. Успішне вивчення фразеологічних одиниць у культурно-історичному аспекті можливе лише у взаємодії з іншими науками, зокрема з країнознавством, історією, географією, економікою.

Як відомо, мова як соціальне явище пов'язана, з одного боку, з мисленням, із іншого – з об'єктивною дійсністю й суспільством. Віддзеркалення дійсності в знаковій системі мови виразно виявляє різницю в діапазоні лексичних знаків прямих номінацій і номінацій фразеологізмів – непрямих. Через лексичний склад мови глобально проходить усе матеріальне й духовне життя людей. Усе нове, що з'являється в усіх сферах життя, отримує негайне відображення в слові. Фразеологія ж, на відміну від лексики, покриває фрагментарно лише ті сфери, що сприяють появі ускладнених образних та експресивних знаків. Семантика фразеологічних одиниць є дуже складним і багатомірним явищем, де відбувається взаємодія мови й мислення, екстралінгвістичного й лінгвістичного чинників. У фразеології відбиваються переважно ті галузі, які вимагають до себе емоційного ставлення, наприклад, внутрішні переживання і психофізичні стани людини, її інтелектуальна й волева діяльність, тобто семантика фразеологізму має яскраво виражений антропоцентричний характер.

Як лексика, так і її фразеологічний склад, характеризується властивістю групуватися за семантичними класами. Проблематики питання структурно-семантичного аналізу торкалися такі науковці, як М. Ф. Алефіренко, А. С. Білоусова, Ю. О. Гвоздарьов, О. С. Єфімов, В. П. Жуков, В. І. Лавер, В. М. Мокієнко, Ю. Ф. Прадід, П. О. Редін, Ю. П. Солодуб, В. М. Телія, І. В. Тимченко, А. І. Чорна, Н. В. Щербакова та ін.

Не випадково зростає кількість публікацій, присвячених вивченню фразеологічної групи, об'єднаної наявністю загального граничного компонента (О. В. Белкіна,

Ф. М. Белозерова, В. Д. Бояркін, Г. В. Ватутіна, О. В. Кардащук, О. Р. Малофєєва, Н. В. Щербакова). У більшості цих робіт досліджується внутрішня структура ФО, процеси їхнього функціонування в мові, тоді як питання виявлення та опису зв'язків фразеології й культури практично не розглядаються.

Метою презентованої розвідки є різнобічний аналіз фразеосемантичної групи як структурної одиниці фразеосемантичного поля. Актуальність роботи зумовлена тим, що дозволяє виявити системну організацію класу фразеологічних одиниць, закономірності їхнього функціонування, визначити ступінь участі окремих компонентів у формуванні внутрішньої форми фразеологізмів, фразеологічної структури й семантики.

Будь-яке наукове дослідження, у тому числі й лінгвістичне, неминуче використовує теорію систем. Фразеологічні одиниці, як і слова, не існують у мові ізольовано, вони можуть утворювати лексико-фразеологічні, лексичні й фразеологічні семантичні групи. Фразеосемантична група – це така група фразеологічних одиниць, які мають інтегральні елементи й той чи той набір диференційних ознак.

Крім того, що фразеологічні одиниці утворюють фразеосемантичні групи, існують тісні зв'язки фразеологічних одиниць і слів. Кожна лексико-фразеологічна парадигма є системою слів і фразеологічних одиниць, об'єднаних загальною семантичною ознакою.

У процесі аналізу матеріалу з точки зору об'єднання елементів у групи стає можливим послідовне виявлення співвідношення між такими важливими поняттями, як опозиція, зв'язки й відношення, що для мовознавства мають первинне значення, тобто панує підхід, при якому дослідження опозицій вважається головним та найбільш ефективним. Тому процес вибудовування польової структури є системою, у якій відбуваються постійні зміни елементів і відношень, яка слугує розкриттю різноманітних зв'язків між мовними явищами й позамовною дійсністю, виявленню особливостей мовної свідомості.

Вивчення конструктивної організації мовних одиниць, аналіз принципу поля визнається одним із основних завдань сучасної лінгвістики, але неоднозначно вирішується й питання про співвідношення лексичної й фразеологічної підсистем у сучасних лінгвістичних працях. Деякі дослідники розглядають лексичні та фразеологічні системи як замкнуті самостійні системи, а інші відзначають, що всі одиниці можуть бути членами одного поля.

Лексико-семантична (ЛСГ) і фразеосемантична (ФСГ) групи є різновидом семантичної групи: в одних характеризуються семантичні ознаки слів, у інших – фразеологічних одиниць (ФО). У ЛСГ об'єднуються слова, які належать до однієї частини мови, а у ФСГ, у свою чергу, належать одиниці, різноманітні за своєю граматичною структурою, але їх зіставлення можливе лише за наявності в усіх ФО спільного загальнокатегоріального значення. Така характерна ознака ФСГ лежить в основі дефініції ФСГ в А. І. Чорної: "Під фразеосемантичною групою ми розуміємо сукупність фразеологічних одиниць, що належать, у формально-граматичному відношенні, до однієї частини мови, у яких наявні загальні семантичні та диференційні ознаки (смислові й стилістичні), які надають повної характеристики значеннєвій структурі фразеологічної одиниці" [13, 121].

Фразеологічні одиниці, як відомо, формуються за різними категоріальними ознаками: еквівалентність слову (В. В. Виноградов), метафоричність (Б. О. Ларін, О. М. Бабкін, Р. М. Попов, М. І. Сидоренко), позаслівність і відтворюваність (М. М. Шанський), цілісність номінації (О. С. Ахманова), лексичне значення й компонентний склад (О. І. Молотков). Приділяючи серйозну увагу ознакам стійкості й ідіоматичності ФО, низка мовознавців пов'язує ці поняття з передбачуваністю компонентів на лексичному рівні (В. Л. Архангельський, М. М. Копиленко).

На відміну від слова, з його постійною цілісністю (за складом звуків і морфем), фразеологізм характеризується лексичною й акцентологічною нарізнооформленістю. Лексичне значення кожного слова виокремлене. Семантика ФО, що складається з двох і більше слів, – єдине, цілісне, узагальнене, завжди експресивне.

У процесі формування фразеологізму відбуваються складні семантичні процеси, які повністю переосмислюють значення окремих лексем, що є його складниками. В основі семантики фразеологічної єдності або фразеологічного зрощення, отриманого під час фразеологізації, знаходяться механізми, які дозволяють уявити фразеологічний образ як результат мисленнєвої діяльності національної мовної свідомості.

Дослідження фразеологічної семантики на сучасному етапі неможливе у відриві від виявлення семантичних властивостей ФО в контексті. Особливості семантичної структури й такі властивості фразеологізмів, як своєрідність співвідношення плану змісту й плану вираження ФО, образна мотивація значення, відтворюваність, цілісність значення нарізнооформленість, є чинниками, які зумовлюють трансформаційну активність фразеологічних одиниць у мовленні.

Під час аналізу семантики фразеологічних одиниць використовується метод ідентифікації, що вперше був запропонований Ш. Баллі. Ю. О. Гвоздарьов так пояснює сутність методу: "Сутність ідентифікації полягає в тому, що до фразеологічної одиниці для визначення її загального значення підбирається абстрактне слово або словосполучення, яке є вираженням думки в найпростішій її формі" [8, 149].

Метод ідентифікації у фразеології дуже плідний, використовуючи його для вивчення власне семантики фразеологічних одиниць, необхідно звернути увагу на те, що слова-ідентифікатори не відображують повністю всі смислові відтінки, які містяться в окремій одиниці. На зазначену обставину вказує Е. В. Кузнецова: "Ідентифікатор, як відомо, містить тільки частину ознак певного слова, причому найбільш загальних" [10, 206]. Цінність і значущість методу ідентифікації полягає в тому, що ідентифікатори можуть скласти визначену ієрархічну систему. У свою чергу, за словами Е. В. Кузнецової, "кожен ідентифікатор у ролі певного слова співвідноситься з ще більш загальним ідентифікатором..." [10, 206].

З ієрархічною системою ідентифікаторів пов'язаний метод ступеневої ідентифікації, що знаходиться в основі переходу аналізу семантики ФО від загальнокатегоріальної, граматичної ознаки до конкретного значення, з іншого боку, за допомогою ступеневої ідентифікації можна об'єднати фразеологічні одиниці у ФСГ. На думку Е. В. Кузнецової, "використовуючи метод ступеневої ідентифікації,

ми можемо послідовно зводити широкі ряди слів до одного основного ідентифікатора, у загальному значенні якого виявлена та чи інша базова сема” [10, 206].

Погоджуємося з думкою більшості дослідників фразеології про те, що фразеологічне значення – складне явище, складний феномен. Семантична структура ФО – своєрідна мікросистема, усі елементи якої знаходяться в тісному взаємозв’язку між собою. Таким чином, “семи виступають не тільки як конституенти основних семантичних складових фразеологічних одиниць, але і як єднальні елементи між ними” [2, 37].

На думку П. О. Редіна, семантична структура фразеологічної одиниці є складною мовною сутністю, що містить: 1) предметно-логічний зміст; 2) категоріальну віднесеність і граматичну оформленість; 3) функціонально-стилістичну приналежність та емоційно-експресивне забарвлення; 4) парадигматичні відношення (синонімічні й антонімічні, а також відношення, наявні в семантичних групах і мікрогрупах фразеологізмів); 5) синтагматичні особливості; 6) внутрішню форму і характер мотивації фразеологічного значення. Мовознавець зазначає, що кожен із компонентів семантичної структури ФО підкреслює його певні характеристики [11, 51].

Виділені шляхом компонентного аналізу семи можуть бути інтегральними та диференційними. Інтегральними називаються такі семантичні ознаки, які повторюються хоча б у двох із аналізованих ФО, об’єднуючи їх, таким чином, під цим загальним значенням. Диференційними називаються семантичні ознаки, які не повторюються в аналізованих одиницях, відокремлюючи їх одну від іншої. Одна й та сама сема може бути диференційною для ФСГ в межах ФСП, водночас вона ж інтегральна для конститuentів, що об’єднані в цю ФСГ.

У межах фразеосемантичної групи інтегральні й диференційні семи знаходяться у взаємовідношеннях, створюють у своїй сукупності ієрархічну систему. При цьому кожна семантична ознака є диференційною відносно попереднього етапу вичленування ФСГ й інтегральною відносно наступного. Виділення семантичних ознак і їх зіставлення у вигляді ієрархічної системи має велике методологічне значення для побудови ФСГ. В. В. Виноградов зазначає: “Сукупність об’єктів створює систему, якщо низка ознак, зібраних для опису цих об’єктів, створюють систему. Це означає, що проблема системності переноситься з рівня об’єктів на рівень ознак. Доцільність такого перенесення очевидна в прагматичному плані: рівень ознак кількісно більш оглядовий, ніж рівень об’єктів” [5, 21].

Аналізуючи структуру лексико-семантичного поля, Ю. М. Караулов зазначає, що “в поле у певні зв’язки, відношення один з іншим вступають окремі значення слів” [9, 57]. Це стосується і фразеосемантичних груп, тому важливим є питання характеру відношень між семантичними ознаками в межах ФСГ.

Будь-яка група повинна бути побудована, виходячи з теорії опозиції. “Опозиції, за словами Г. С. Щура, є не принципом об’єднання елементів, а засобом, за допомогою якого можна встановити, що зазначені елементи відрізняються і сприяють вивченню не інтеграцій, а диференціацій лінгвістичних елементів” [14].

Таким чином, метод опозиції, застосований до фразеосемантичних груп, виконує одночасно дві функції: з одного боку, він забезпечує вичленування

диференційних сем, і, як результат цього, з іншого боку, є основою внутрішньої класифікації ФСГ. Теорія опозиції була розроблена М. С. Трубецьким та іншими вченими Празької лінгвістичної школи й застосована у фонетиці, для визначення й розрізнення фонем. Надалі поняття й метод опозиції були широко використані також і в інших розділах мовознавства. У межах фразеосемантичної групи окремі семи, які є диференційними семантичними ознаками, залежно від ступеня їх абстрактності, на різних ступенях членування ФСГ теж протиставляються у вигляді певних опозицій. Аналіз опозицій є головним унеском пражців у методологію структурного аналізу мови. Опозицію розуміли як лінгвістично (семіологічно) істотну різницю між одиницями плану вираження, якому відповідає різниця між одиницями плану змісту (і навпаки), як специфічного виду парадигматичне відношення (кореляція). Опозиційний метод став використовуватися для ідентифікації (установлення парадигматичних меж) мовних одиниць, для виявлення диференційних ознак у фонетичній або семантичній субстанції, що відрізняють зазначену одиницю від протиставлених їй одиниць, для встановлення системних зв'язків між протиставленими одиницями. Зіставляються, як правило, члени однієї пари одиниць, які мають частково спільні ознаки (основа для порівняння) й частково відмінні (диференційні) ознаки. Розрізняються опозиції: а) одномірна й багатомірна; б) ізольована й пропорційна; в) привативна, градуальна (ступенева) і еквіполентна; г) постійна та нейтралізована. Один із членів привативної опозиції кваліфікується як немаркований і маркований. При побудові фразеосемантичної групи використовуються два різновиди: по-перше, градуальна опозиція [6]. На думку Й. Вахека, "градуальними (ступеневими) називаються опозиції, члени яких характеризується різним ступенем, або градацією, однієї й тієї ж ознаки...". Такі відношення спостерігаються між підгрупами всередині ФСГ, які знаходяться на різних наступних етапах членування зазначеної мікросистеми, тому що кожний новий етап є більш досконалим розмежуванням виділених раніше семантичних ознак. Й. Вахек зазначає, що "у диз'юнктивній опозиції знаходяться, з одного боку, фонемі опозиційної пари, які розрізняються за наявності загальної основи двома релевантними ознаками, а з іншого боку, фонемі, які розрізняються великою кількістю релевантних ознак" [4]; за принципом диз'юнктивної опозиції протиставляються фразеологічні одиниці або, точніше, окремі семантичні ознаки цих одиниць, що є складниками різних підгруп ФСГ на одному ступені членування. Їх основою є загальна інтегральна ознака, а релевантними ознаками – диференційні семи.

Виділені в результаті аналізу фразеологічного значення й ідентифікації сем із застосуванням результатів компонентного аналізу інтегральні та диференційні семантичні ознаки є основою побудови ФСГ. Семантичні ознаки бувають або конкретними, або абстрактними. Фразеосемантична група є найбільш яскравим вираженням системності мови, оскільки їй притаманна синонімія, антонімія, багатозначність, синтагматичні зв'язки. Під фразеосемантичною групою розуміємо сукупність фразеологічних одиниць і стійких словесних комплексів, об'єднаних загальною ідеєю, що характеризується внутрішньо системними парадигматичними відношеннями, має інтегральні елементи й той чи той набір диференційних

ознак, причому фразеосемантична група розглядається як підсистема в самому семантичному полі. Ядро фразеосемантичної групи складає синонімічний ряд фразеологічних одиниць, об'єднаних загальним для них інваріантом. Крім того, що фразеологічні одиниці утворюють фразеосемантичні групи, існують тісні зв'язки ФО і слів. Кожна лексико-фразеологічна парадигма є системою слів і фразеологічних одиниць, об'єднаних загальною семантичною ознакою.

Фразеосемантичну групу розуміємо як сукупність ФО з єдиним значенням, об'єднаних загальною семантичною ознакою. З погляду структурної організації, ФСГ є частиною ФСП. Виділення ФСГ у складі поля пов'язане із семантичною неоднорідністю конститuentів ФСП. Передумовою для виділення ФСГ стала спільність експліцитного певними фразеологічними одиницями категоріального значення, актуалізатором якого є архісема.

У дослідженні на підставі частотності вживання та семантики фразеологічних одиниць виділяємо фразеосемантичну групу, що є упорядкованою кількістю фразеологічних одиниць із загальним значенням, яке формується навколо ядерної семми. У процесі аналізу фразеосемантичних груп, фразеологізми, що є складниками будь-якої групи або підгрупи, можна розділити на ядерні, які мають тільки інтегральні семми, і на периферійні – охоплюють велику кількість диференційних сем.

У структурі фразеосемантичного поля найбільш важливим є визначення ядра (центра) й периферії. Одиниці поля групуються навколо семми, що найбільш повно виражає його загальне значення. Незважаючи на повноту вираження, це значення знаходиться в позиції мінімальної обумовленості від оточення й утворює ядро фразеосемантичного поля. Тому фразеологічні одиниці, що утворюють ядро, повинні бути нейтральними, тобто стилістично немаркованими, і мати найбільшу об'єднаність. Розташування мовних одиниць у фразеосемантичному полі залежить від ступеня смислової близькості слів до загального значення чи від ступеня кількісного виявлення основної ознаки.

На основі наявних робіт із польового дослідження різних груп ФО можна говорити про специфіку структури ФСП в порівнянні з семантичними угрупованнями слів. У фразеосемантичному полі неможливо виділити домінанту, тому що ФО, які презентують основне значення, що пояснюється смисловими, конотативними особливостями фразеологізмів, що відрізняють їх від лексичних одиниць. Значення є основою побудови полів. Отже, відношення мають окремі значення мовних одиниць.

Семантичні та смислові поля є підсистемами єдиної структурованої функціональної системи – концептуальної картини світу, визначаються універсальними психологічними процесами, притаманними розумовій діяльності людини. В основі взаємодії семантичних і смислових полів лежить домінанта, сформована внаслідок динамічного функціонування концептуальної картини світу.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у виявленні секторної структури поля й у встановленні парадигматичних і синтагматичних відношень між одиницями поля.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35–41.
2. Арсентьева Е. Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков) / Е. Ф. Арсентьева. – К. : Казан. гос. ун-т, 2006. – 172 с.
3. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 15.
4. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек. – М. : Прогресс, 1964. – 350 с.
5. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка / В. В. Виноградов // Мысли о современном русском языке. – М. : Просвещение, 1969. – С. 5–23.
6. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985.
7. Гвоздарев Ю. А. О семантической классификации ФЕ русского языка / Ю. А. Гвоздарев // Вопросы семантики фразеологических единиц. На материале русского языка : тезисы докладов и сообщений / [отв. ред. В. П. Жуков]. – Новгород : Ленинградский гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1971. – Ч. 1. – С. 12–20.
8. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразеобразования / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1977. – 184 с.
9. Караулов Ю. Н. Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования / Ю. Н. Караулов. – М., 2001. – 186 с.
10. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М., 1989. – 215 с.
11. Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 50–52.
12. Трубецкой Н. С. Фонология и лингвистическая география / Н. С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М. : Наука, 1987. – С. 31–36.
13. Черная А. И. К вопросу о выделении и составе фразеосемантического поля / А. И. Черная // Исследования по лексической сочетаемости и фразеологии. – М., 1974. – С. 117–131.
14. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М., 1974.

Анотація

Комплексний структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць є актуальною проблемою сучасного мовознавства. У статті презентовані деякі результати дослідження структурного й смислового потенціалу фразеосемантичної групи, що є найбільш яскравим вираженням системності мови, оскільки їй притаманна синонімія, антонімія, багатозначність, синтагматичні зв'язки. Предметом дослідження стали структурно-семантичні параметри зазначених одиниць. З'ясовано, що семантичні групи лексики та фразеології співіснують, унаслідок чого стає можливою побудова фразеосемантичних груп як структурних одиниць фразеосемантичного поля.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, фразеосемантична група, фразеосемантичне поле, синонімія, антонімія, багатозначність.

Summary

Complex structural-semantic analysis of idioms is an actual problem of modern linguistics. There is represented some results of research structural and semantic potential in the article, which are the most important expression of systematic language, because it is inherent synonymy, antonymy, polysemy, syntagmatic relations. The subject of study are structural-semantic units specified ones. It is found out, that from point of views of linguists, semantic groups of lexic and phraseology coexist, so it is possible to make phraseosemantic groups as structural units phraseosemantic area.

Keywords: phraseological elements, phraseosemantic groups, phraseosemantic area, synonymy, antonymy, polysemy.